

**БРОНЗОВА ТРИЪГЪЛНА ПЛОЧКА НА ЮПИТЕР ДОЛИХЕН
ОТ ДОЛНА МИЗИЯ**

Върбинка Найденова

Сред паметниците, свързани с култа на Юпитер Долихен, има една група, която винаги е привличала вниманието на учените. Става дума за триъгълните бронзови плочки, украсени с релефни или врязани изображения, по които често се забелязват следи от позлатяване, посребряване или подчертаване на отделните елементи с бял метал. Тези оригинални паметници са характерни само при култовата практика на Юпитер Долихен. Те са открити в различни области на Римската империя, но общият им брой е твърде ограничен, а трябва да се добави и неуточнен. Когато през 1948 г. Пиер Мерла подготвя капиталния си труд върху Ю. Долихен, той посочва съществуването на 13 плочки¹. По-късно М. Шпайдел отбелязва 15 екземпляра², а през същата 1980 г. Р. Нол предлага един списък, в който са включени 28 плочки и 3 отделни поставки за този вид паметници³. В последния Корпус, посветен на паметниците, свързани с култа на Юпитер Долихен, който излиза през 1987 г., са посочени 22 броя⁴.

Разглежданият тук паметник е публикуван за пръв път от Г. Кацаров⁵ и оттогава винаги създава проблеми на всички, които по един или друг повод се занимават с него⁶: Трудностите са лесно обясними, като се има предвид, че паметникът доскоро е бил известен само от един негатив, притежание на Националния археологически музей в София. До 1989 г. паметникът се смяташе за загубен и даже съществуването му се подлагаше на съмнение. Шансът позволи да се открие за втори път този важен за историята на античната религия паметник, който повече от половин век е останал незабелязан в праисторическата сбирка на Историческия музей в гр. Велико Търново⁷. За нещастие, в инвентарната книга на музея няма никакви данни за местонамирането на паметника, нито е отбелязана годината, в която е станал притежание на музея. Предполагам, че той е влязъл във фонда на музея някъде между 1920 и 1930 г., а после снимката му е попаднала пред Г. Кацаров, който веднага е оценил голямото му научно значение, публикувал го е на немски език и така е станал известен на европейската наука.

Трябва да си припомним, че повечето български музеи възникват в края на миналия век или в първите години от новото столетие и в тях се събират

археологически паметници (от разкопки или случайно открити) от околната територия и е изключение в тях да постъпят материали от други, отдалечени райони. Това обстоятелство ми позволява да твърдя, че бронзовата плочка е открита някъде около В. Търново. Тази хипотеза се подкрепя и от факта, че на великотърновска територия се намират двата големи центъра от римската епоха *Nicopolis ad Istrum* и *Novae*, а и обстоятелството, че почитането на култа на Юпитер Долихен е документирано в *Novae*⁸ и в *Emporium Piretensium*⁹. Но ако за точния произход на плочката могат да се изкажат различни предположения, неоспорима е принадлежността ѝ към долихенските паметници от Долна Мизия.

ките паметници от Долна Мизия.

Намерената отново плочка е изработена от бронз и е покрита с благородна зелена патина (обр. 1)¹⁰. Запазената ѝ височина е 26,9 см, ширина 24,8 см, дебелина 0,2 см. Гърбът ѝ е грубо полиран. Под върха е счупена и е твърде вероятно, както предполага Мерла¹¹, това да е един белег, че тя, както и други подобни паметници, е завършвала с малка фигурка на Виктория. Внимателното изследване на плочката показва, че по краищата на наклонените страни минава една гладка ивица широка от 0,4 см до 0,5 см и вероятно това са следите от рамката, в която е била монтирана. В средата на основата е бил пробит отвор за закрепяне на плочката върху подпора. Това за-

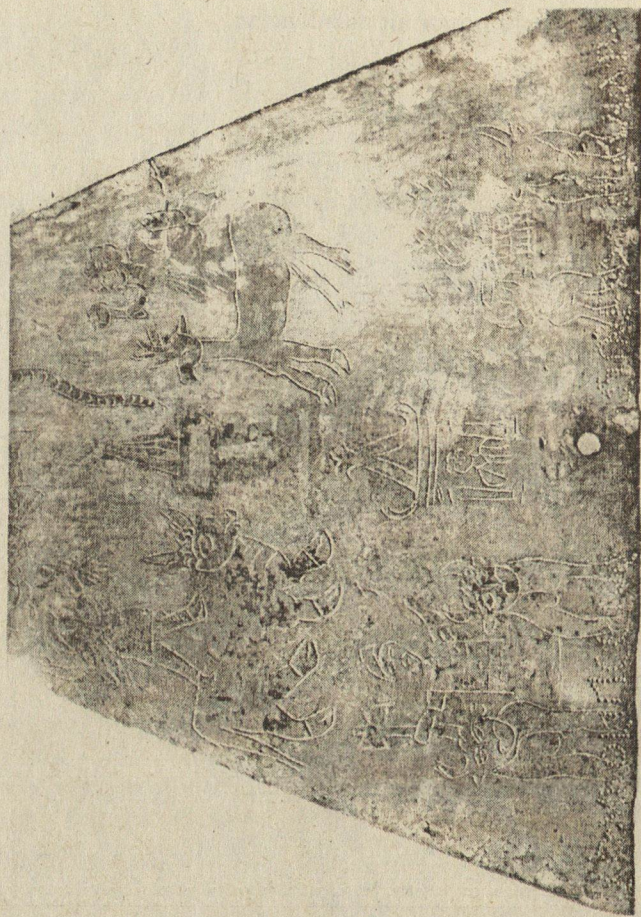
Обр. 1. Детайл от закрепването в средата на основата

крепване е било подсилено с метална квадратна пластинка (2,3 x 2,3 см). Изображенията на лицевата страна са предадени чрез инцизиране, като отделни детайли са подчертани с бял метал, с който е нарисуван и олтарът в средата между божествената двойка. По долния край на плочката над рамката е врязан един ред посвещение на латински език.

Изображенията са предадени в три последователни регистъра, които не са отделени един от друг с релефна гравирана рамка, както най-често се практикува при другите подобни паметници.

Обр. 2. Горен и централен регистър

Обр. 3. Централен долен регистър

В горния регистър вляво, а не вдясно, както е прието, се вижда бюстът на Луна, от чиито рамене се подават рогата на полумесец. На същия ред, отдясно, е представен бюст на Сол насреща. Около главата му е имало лъчист ореол, изпълнен в бял метал, от който са запазени слаби следи. Над тази двойка Мерла смята, че има следи от орел — последният елемент от долихенската триада¹², но сега е ясно, че такова изображение липсва.

Лявата страна на централния регистър е заета от Юпитер Долихен, прав, насреща, стъпил върху гърба на бик в ход надясно. Той носи фригийска шапка и на пръв поглед изглежда, че е облечен в къса туника с ресни по долния ръб на дрехата с къси ръкави. Но мечът, който виси от дясната му страна, потвърждава предположението на Мерла¹³, че богът е във военно облекло и по този схематичен начин е предадена пластичната ризница. Над него отдясно лети Виктория, с обърната наляво глава, облечена в къса туника, пристегнатата през кръста, с къси ръкави. Тя държи в дясната си протегнатата ръка венец над главата на Долихен, а в лявата — голяма палмова клонка. Дясната страна на регистъра е посветена на паредрата на Долихен — Юнона Долихенска. Тя е представена права, насреща, стъпила върху гърба на елен, в ход наляво. Облечена е в препасана туника, спускаща се до коленете, с къси ръкави. В дясната си вдигната ръка държи огледало с дълга дръжка. В лявата си, спусната край тялото ръка, държи предмет, който досега беше определян като “неясен”¹⁴, но който без съмнение е Изидината ситула. След релефа, произхождащ от долихениума на Авентина в Рим¹⁵, това е втори случай в репертоара на долихенските изобразителни паметници, когато е представен този атрибут. Във всички останали паметници, в които откриваме влиянието на египетския култ, използваните атрибути са систрон, украсението за глава и типичната дреха на Изида.

В средата на този регистър, между двете животни на едно ниво с тях, но малко отдръпнат назад, е нарисуван с бял метал един жертвеник. Той има паралелепипедна форма, а горната му завършваща хоризонтална плоча е широка и масивна. Жертвеникът е изправен върху тристъпална основа. От жертвеника се издига висок и буен пламък, който е и единственият гравирани елемент на това изображение. От дясната страна на горната плоча на жертвеника се насочва нагоре и надясно една змия, която има нещо като гребен зад главата. Ясно се вижда, че от отворената ѝ уста се подава раздвоеният език. Г. Кацаров лошо вижда този детайл и го тълкува като звезда, врязана пред устата на змията, а след него всички повтарят тази грешка. Мерла пише “змията, представена до звезда, която като че ли иска да погълне, би трябвало да бъде, според Фр. Кюмон, небесният дракон и този жест би символизирал слънчевото затъмнение”¹⁶. Интересно е, че въпреки погрешното интерпретиране на изображението, това обяснение остава в сила. Имам пред-

вид факта, че змията се е насочила към бюста на Сол в горния регистър и това прави още по-правдоподобна хипотезата на Кюмон. От друга страна, това тълкувание прави логична смяната на местата на Сол и Луна в горния регистър. И така, тази сложна символика е използвана, за да се подчертае характерът на Долихен като космократор, бог господар на вселената, от който зависят всички небесни явления. От всички изобразителни паметници, свързани с култа на Долихен, само върху два е представен образът на змия¹⁷, но те са в такова лошо състояние, че е трудно да ни предложат сигурни данни за ролята, която ѝ се отрежда. При сегашното ниво на познанията ни за култа може също да се предположи, че змията може да има и по-широки функции и също така да подчертава същността на Долихен като conservator и тя да олицетворява и идеята за стабилност в космическите предели¹⁸. Трябва да се подчертае също, че разглежданият паметник е единственият, при който змията излиза от пламъците на жертвеника и се насочва към бюста на Сол. Би ли трябвало да натоварим този образ и с друго смислово значение и да видим в него още една идея, а именно змията-медиатор между божествената двойка и космическите сили?

В двата ъгъла на долния регистър се виждат две фигури насреща без крака, всяка представена между две предници на бикове анфас¹⁹. Фигурата вляво (обр. 2) е облечена в туника с къси ръкави, украсена с шахматно разположени карета, с фригийска шапка и брада. В разтворените си настрани ръце тя държи: в дясната — двойна брадва, в лявата — стилизирана мълния. Втората фигура вдясно (обр. 3) е облечена в дреха с къси ръкави, украсена с три хоризонтални и три вертикални линии. Ръцете ѝ са също широко разтворени встрани и във всяка държи по една голяма клонка. Досега се смяташе, че на главата си носи фригийска шапка, от чийто връх излиза светкавица²⁰.

След откриването на оригиналния паметник, предложената интерпретация търпи съществени корекции. За пръв път се вижда, че между двете двойки бикове има една конструкция, образувана от две кръстосани под формата на "X" летви, които горе и долу са свързани с хоризонтални плоскости. Изглежда, че по този начин е представена вид носилка, опряна на гърбовете на животните, която служи за носене на фигурите. От друга страна ясно се вижда, че това не са двамата Кастори, които обикновено намират място в тази част на долния регистър. Според мен тук са представени идолите на Юпитер Долихен и Юнона Долихенска. Това предположение се подкрепя особено добре от детайлите на фигурата вдясно, която видимо се различава от другата (ако бяха Касторите, двете изображения трябваше да са идентични). Тя има гъста къдрава коса, върху която не носи фригийска шапка, а за мълния въобще не става дума — украшението върху главата е това, което

носи Изида: слънчев диск между две пера. С връзаните линии е отбелязана богатата драпировка на дългата ѝ дреха, а с лупа върху гърдите ѝ се вижда малко кръстче, което вероятно маркира възела, характерен за облеклото на египетската богиня. Разликата между двете фигури е подчертана и с разликата в ръста им — Юнона-Изида е с един сантиметър по-ниска от идола на Юпитер Долихен.

Божествената двойка е повторена само върху един друг паметник, отново бронзова триъгълна плочка, намерена в инвентара на светилището от Мауер-ан-дер-Урл²¹. Интерпретацията на последния паметник е твърде затруднена от особеностите на иконографията му. Проблемите са свързани най-вече с изображенията в четвъртия и петия регистър, където два пъти се повтарят образите на Долихен и неговата паредра. Мерла с основание поставя въпроса “трябва ли да заключим, че плочката предлага две изображения на божествата от Долихе?”²². Според мен мизийската плочка предлага ключа за обяснението на иконографията на въпросната плочка от Австрия. Считам, че странните пози на двете фигури в четвъртия регистър стават ясни, ако “коленичилите” персонажи се тълкуват като идоли на божествата. В такъв случай в този регистър биха били представени идолите на Юпитер и Юнона Долихенски във вътрешността на едно светилище от двете страни на запален жертвеник върху гърба на техните полуклекнали на задните си крака животни, вероятно готови всеки момент да вземат участие в свещена процесия (впрочем тази хипотеза обяснява защо двете животни, които носят идолите, са приклекнали и обърнати с гръб едно към друго). Аналогията с плочката от Долна Мизия може да се проследи също и в атрибутите, които държат идолите: този на Юпитер Долихен размахва лабрис в дясната ръка, а в лявата държи стилизирана мълния, докато неговата паредра държи също по една клонка във всяка ръка. И в двете плочки тези атрибути показват космическата мощ на божествата и подчертават идеята за плодородието, тъй като двойката гарантира също изобилие и просперитет в най-широкия смисъл на тези понятия.

Използуването на подобни носилки в ритуала на долихеновия култ се потвърждава от епиграфската документация. Надписите от светилището на Авентина отбелязват между adeptите с ранг *candidati* двама *lecticari dei*, чиято задача е да носят носилката с изображенията на божествата²³. Доколкото ми е известно, този култов инвентар, познат само от писмената традиция, за пръв път добива конкретна форма в мизийската плочка. Жреческият ранг *lecticari dei* е известен само от голямото светилище на Юпитер Долихен на Авентина в Рим. Според албума на авентинската колегия, тези “носачи на божествата” са двама души. От изложените факти могат да се направят следните изводи:

— в долихеновия култ са съществували свещени процесии, на които са се носели изображенията на божествата, каквато религиозна практика ни е известна от Изтока;

— както вярно отбелязва Мерла²⁴, въпросната носилка не е била с големи размери, тъй като могат да я носят само двама души;

— вече не може да се съмняваме, че в процесията е бил носен и идолът на Юнона Долихенска, а не само този на Юпитер Долихен;

— от изображенията може да се заключи, че в определен момент въпросната носилка, по всичко изглежда изработена от дърво, се е поставяла върху гърбовете на двойка говеда или всяка поотделно върху гърба само на едно животно. Предполагам, че *lectecari dei* са изваждали носилките с идолите от светилището и са ги носили до мястото, откъдето е тръгвала процесията. Там те са закрепвали носилките върху гърбовете на животните, които след това вероятно сами са водели в процесията. Възможно е също тези тържествени шествия да не са следвали винаги един и същ маршрут, а той да е вариал в зависимост от различните празници. Може би процесията се е ограничавала даже само в границите на свещения участък около светилището — в такъв случай не е било необходимо да се използват животни за носенето на свещените образи. Но твърде е вероятно шествието да е обикаляло по улиците, а след това да е продължавало в полето извън населеното място и да е достигало до твърде отдалечени места, както е ставало на Изток — тогава използването на животни за носене на идолите е било задължително²⁵. При завършването на процесията, очевидно отново пред храма, “носачите на боговете” трябвало да извършат обратната процедура — да свалят носилките с идолите и да ги приберат в светилището;

— практикуването на свещено шествие за пръв път е документирано извън Рим в една провинция. Впрочем, предлаганото от мен тълкуване на плочката от Мауер-ан-дер-Урл потвърждава подобна култова практика и в друга дунавска провинция, а именно Норикум. Дали в двете провинции са дошли адепти на култа на Долихен, които са били добре запознати с различните ритуали, извършвани в светилището на Авентина, които те са пренесли, или аналогични култови практики са били присъщи за всички светилища, но все още не е открита документация за тях? Все пак искам да припомня, че най-близките паралели за Юнона Долихенска, синкретизирана с Изидата от мизийската плочка, се откриват в релефа от Авентина.

В средата на долния регистър е представена едикула с висок фронтон с акротери в ъглите, която се издига върху подиум с две или три стъпала. Две колони с капители и бази фланкират допоясното изображение на облечено божество, представено вътре в едикулата. Г. Кацаров вижда в него някакво женско божество, но П. Мерла с право се противопоставя²⁶. И наистина,

изобразено е мъжко божество с къси къдрави коси и драпирана дреха, без какъвто и да атрибут. Естествено че тази постройка не е изолирана от цялостния картинен разказ на плочката. Без съмнение едикулата подслонява култовия образ на върховното божество, а двата идола на свещената двойка допълват картината на култовото място.

Както вече споменах, по долния край на плочката е направено посвещение на латински език, чиито букви са изписани с изчукани точки в един ред. Прочитането на текста поставя много въпроси, тъй като са използвани както курсивни букви, така главни. В първата част преди интервала се чете:

I(ovi) o(ptimo) M(aximo) Dolihceno (sic)

В името Dolicheno има метатеза на “c” с “h”.

Проблемите започват във втората част, за която се предлага следният прочит:

H. v. Petrikovitz следван от CCID: Sis (...) Nero Orcus

Мерла с много резерви предлага: (a)eter(no)

Той също така обръща внимание, че редица особености на надписа сочат сравнително късната му датировка.

Лесно разбираемо е, че този толкова противоречив прочит на текста в голяма степен се дължи на липсата на оригинала, но даже и след неговото откриване трудностите не са по-малко. Първо трябва да се отбележи, че след интервала се различават следните четири лигатури:

5-та буква = F и E (или I?)

6-та буква = R и O

8-а буква = I и T

9-а буква = I, T и I

В резултат, макар и с известни резерви, предлагам следното четене:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Dolihceno (sic)/ S(ancto)

I(ulius) Sat(urninus) Fero o(p)ti(o) l(egionis)

I It(alicae) s(olvit) v(otum) l(ibenti) a(nimo) p(osuit)

Изображенията върху плочката са много посредствени и схематични.

Единствената друга бронзова триъгълна плочка, посветена на Юпитер Долихен, в която е използвана същата техника, произхожда от Аален (Aquileia, Germania Superior)²⁷. От нея е запазен само един фрагмент, но и той е достатъчен, за да се видят по-високата ѝ художествена стойност и по-грижливо изпълнение. В средата на долния ѝ край също е запазен отвор, който свидетелствува, че тя е била прикрепена към подпорка, точно както плочката от Долна Мизия.

До днес са известни 19 паметника, свързани с култа на Долихен, произхождащи от Долна Мизия. Всички датират от втората половина на II и първите десетилетия на III в.²⁸ Най-късният е от управлението на император Гордиан III (238 — 244 г.). В провинция Тракия почитането на култа е засви-

детелствано от 8 паметника. Два паметника са с неизвестно местонахождение, но със сигурност намерени в българските земи²⁹. Разцветът на култа в двете провинции съвпада с управлението на Северите. Един наскоро открит надпис от Кабиле съобщава, че стануващата там Първа кохорта на атосците е издигнала храм на Юпитер Долихен. Анализът на надписа, който прави проф. В. Велков, показва, че възможни дати за това събитие са периода 199 — 209 г., но най-вероятни са 205 или 208 г. Той отбелязва и един друг важен факт — на гърба на същата плоча е направен по-късно друг надпис на гръцки език по времето на император Галерий и неговата съпруга Галерия Валерия. Това обстоятелство косвено свидетелства, че до 305 г., когато се датира надписът, плочата с посвещението на Долихен е била добре запазена, което от своя страна предполага, че е стояла на първоначалното си място. Това е единственият документ в нашите провинции, който дава свидетелство за почитането на култа до началото на IV в.³⁰

Ако четенето *legio I Italica* е вярно, паметникът се вписва добре в култовата среда на *Novae*, седалище на легиона. В този важен център на долнодунавския лимес са открити два жертвеника на Юпитер Долихен, които датират съответно от II в. и от първата половина на III в. По-старият от тях също е посветен от *optio* на легиона³¹.

Като имаме предвид, че плочката е постъпила в Историческия музей на В. Търново и че култът на Юпитер Долихен е доказан в *Novae*, може да се предположи, че въпросният паметник произлиза или от *Novae*, или от околната му територия.

Като се имат предвид данните, предложени от различните елементи на паметника, както и историческото развитие на Долна Мизия, плочката може да се датира от първата половина на III в.

БЕЛЕЖКИ

¹ Merlat, P. *Jupiter Dolichenus. Essai d'interprétation et de synthèse.* (= Essai). Paris, 1960, p. 168.

² Speidel, M., *Jupiter Dolichenus. Der Himmelsgott auf dem Stier.* (Kleine Schriften zur Kenntnis der römischen Besetzungsgeschichte Südwestdeutschlands, 24). Aalen, 1980, S. 17.

³ Noll, R. *Das Inventar des Dolichenusheiligtums von Mauer-ander-Url (Noricum).* Wien, 1980.

⁴ Hörig, M. und E. Schwertheim. *Corpus Cultus Iovis Dolicheni.* (= CCID). — In: *Etudes préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain.* (= EPRO). 106. Leiden, 1987, № 5, 6, 10, 80, 103, 142, 174, 186?, 193, 195, 201, 202, 259?, 288, 294, 295, 296, 327, 328, 475, 511, 512.

⁵ Kazarow, G. I. *Ein verschollenes Denkmal des Dolichenuskultes.* — *Germania*, 22, 1938, S. 12 sq., Taf. IV.

⁶ Petrikovitz, H. v. *Die Inschrift der neuen Dolichenus-Weiung aus Sofia.* — *Germania*, 22, 1938, S. 121 sq.; *AE*, 1938, №78, 81; Demirchioğlu, H., *Der Gott auf dem Stier.* (= *Neue deutsche Forschungen, Abt. Alte Geschichte VI*). Berlin, 1939, S. 86, №3; Kan, A. H. *Jupiter Dolichenus Sammlung der Inschriften und Bildwerke.* (= Kan II). Leiden, 1943, №17; Merlat, P. *Répertoire des*

inscriptions et monuments figurés du culte de Jupiter Dolichenus. (= Rép.). Rennes, 1951, №346, Pl. XXXVI-3; **Tatsheva-Hitova, M.** The Eastern Cults in Thracia and Moesia Inferior. — In: EPRO, 95, Leiden, 1981, №V, 17.

⁷ Сърдечно благодаря на колегата г-жа Павлина Владкова, н. с. в Историческия музей във Велико Търново, която преоткри паметника и ми го предостави за публикация.

⁸ **CCID, №75, Pl. XX; Najdenova, V.** The Cult of Jupiter Dolichenus in Lower Moesia and Thrace. — In: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt.* (= ANRW). II. 18. 2, Berlin — New York, 1989, S. 1380—1381, №1, 2.

⁹ **CCID, №76, Pl. XXI; Najdenova, V.** ANRW, p. 1381—1382, №3.

¹⁰ **Najdenova, V.** Une plaque triangulaire de bronze dolichénienne de Mésie Inférieure. — In: *Bronces y religion romana.* (= Actas del XI Congreso internacional de bronceos antiguos. Madrid, 1990). Madrid, 1993, p. 315 — 320, fig. 1—3.

¹¹ **Merlat, P.** Rép., №346, p. 341, n. 1.

¹² **Merlat, P.** Rép., №346, p. 341, n. 3.

¹³ **Merlat, P.** Rép., №346, p. 341, n. 4.

¹⁴ **Merlat, P.** Rép., p. 341.

¹⁵ Трябва да се отбележи, че в релефа от Авентина (**CCID, № 365**) този предмет държи Изида, а не Юнона Долихенска. Според мен не става дума за лошо изобразена ситула, а за венец, каквото е и първото обяснение, предложено от **Merlat, P.** Rép., p. 204.

¹⁶ **Merlat, P.** Rép., p. 342; **CCID, №80.**

¹⁷ **Cillis (Черна гора, бив. Караорман): Merlat, P.** Rép., №54; **Najdenova, V.** ANRW, p. 1391, No 20; **Chesters — Cilurnum: Merlat, P.,** Rép., No 276; **CCID, №563.**

¹⁸ **Merlat, P.** Essai, p. 47—49 отбелязва различните тълкувания, които могат да се свържат с присъствието на змията в различните изобразителни паметници на долихеновия култ. Вж. също **Merlat, P.** Rép., №15, 98, 152, 153, 276, 284, 339, 346 и неговите бележки за символизма на змията.

¹⁹ **Merlat, P.** Rép., p. 341—342.

²⁰ **Merlat, P.** Rép., p. 342.

²¹ **CCID, №295; Noll, R.** Op. cit. плочка №5.

²² **Merlat, P.** Rép., p. 138.

²³ В два надписа от долихениума на Авентина в Рим: **Merlat, P.** Rép., № 200; **CCID, № 381** — от втората половина на II в.; **Merlat, P.** Rép., № 194; **CCID, № 374** — първата половина на III в.

²⁴ **Merlat, P.** Rép., p. 186; **Merlat, P.** Essai, p. 202.

²⁵ **Merlat, P.** Essai, p. 204 sq.

²⁶ **Merlat, P.** Rép., p. 341, n. 7.

²⁷ **Merlat, P.** Rép., №168; **CCID, №475.**

²⁸ **Najdenova, V.** ANRW, p. 1380 — 1391, №1—19.

²⁹ **Najdenova, V.** ANRW, p. 1391 — 1396, №20—27.

³⁰ **Najdenova, V.** ANRW, p. 1396, №28—29.

³¹ **Велков, В.** Надписи от Кабиле. — В: Кабиле. 2. С., 1991, №10 а, с. 18—21, обр. 9.

³² **Najdenova, V.** ANRW, p. 1380 — 1381, №1.